

цьованих і опублікованих у «Літописах Катеринославської вченої архівної комісії» архівних матеріалів, археологічних і етнографічних розвідок, значна кількість проектів так і залишилася нереалізованою.

Таким чином, огляд «Літописів Катеринославської вченої архівної комісії» дає нам право стверджувати, що дворянство Катеринослава не було байдужим до питання дослідження та збереження історико-культурної спадщини рідного краю. Воно відіграло важливу роль у збиранні історичних документальних матеріалів і вивченні пам'яток старовини в регіоні. Дворяни не лише виявляли інтерес до справ Комісії, а й самі брали активну участь у її діяльності.

Бібліографічні посилання

1. **Бровко Б. А.** Педагогічні погляди і громадська діяльність Я. П. Новицького / Б. А. Бровко. Режим доступу http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npifznu/2002_15/15/brovko.pdf
2. Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Болєбруха. – Д., 2006.
3. Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (1904–1915). Бібліографічний довідник / уклад. : С. В. Абросимова, О. І. Журба, М. В. Кравець. – К., 1999.
4. Там же. – Катеринослав, 1904. – Вып. 1.
5. Там же. – Катеринослав, 1909. – Вып. 5.
6. Там же. – Катеринослав, 1910. – Вып. 6.
7. Там же. – Катеринослав, 1911. – Вып. 7.
8. Там же. – Катеринослав, 1912. – Вып. 8.
9. Там же. – Катеринослав, 1913. – Вып. 9.
10. Там же. – Катеринослав, 1915. – Вып. 10.
11. **Недря К. М.** М. П. Урусов і його роль у громадському та культурно-освітньому житті Катеринославщини (1908–1918) / К. М. Недря. Режим доступу http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Iikp/2009_6/35.pdf
12. **Стрижова І. А.** Історичні умови та напрямки пам'яткоохоронних досліджень кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Катеринославська вчена архівна комісія / І. А. Стрижова. Режим доступу http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Iikp/2009_6/21.pdf
13. Южная Заря. – 1913. – 24 апр.

Надійшла до редколегії 17.11.2010

УДК 94 (477.7) «1921/1928»

О. В. Городецький

Дніпропетровський державний інститут фізичної культури і спорту

ПРОВЕДЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ КП(Б)У ЩОДО ПОЛЬСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (1921–1928 рр.)

Досліджено процес проведення антирелігійної політики більшовиків щодо поляків Півдня України в 1920-ті рр. Розглянуто шляхи, форми та методи реалізації цієї політики, а також показано залежність відношення державних та партійних установ до віруючих римсько-католицької церкви від процесів формування та поступового зміцнення радянського тоталітарного режиму.

Ключові слова: Південь України, польська національна меншина, антирелігійна політика, римсько-католицька церква, польська секція.

Исследован процесс проведения антирелигиозной политики большевиков в отношении поляков на Юге Украины. Рассмотрены пути, формы и методы реализа-

ции этой политики, а также показана зависимость отношения государственного и партийного аппарата к верующим римско-католической церкви от процессов формирования и постепенного укрепления советского тоталитарного режима.

Ключевые слова: Юг Украины, польское национальное меньшинство, антирелигиозная политика, римско-католическая церковь, польская секция.

The scientific paper is devoted to the Bolsheviks' anti-religious policy process carrying out as to Polish population in the South of Ukraine. Ways, forms, methods of realization of the policy are considered and the dependence of the relation of the State and Party attitude towards the Latin Church believers on the Soviet totalitarian regime gradual strengthening processes formation is shown.

Key words: the South of Ukraine, Polish national minority, anti-religious policy, Roman-Catholic Church, Polish section.

У наш час наукове дослідження життя поляків у радянській Україні зумовлюється необхідністю в контексті нового осмислення історії, без ідеологічного втручання вивчити взаємовідносини держави і польської національної меншини Півдня України та її вплив на національно-культурний розвиток в УСРР у 20-ті рр. ХХ ст. Критичний аналіз антирелігійної політики правлячої більшовицької партії і радянської держави, механізм її реалізації та реальні наслідки щодо польського населення становлять собою значний науковий і практичний інтерес.

У сучасній Україні вивчення як позитивного, так і негативного досвіду національних відносин в УСРР, пізнання глибинних змін, що проходили у ті часи в середовищі національних меншин, вимагає глибокого і об'єктивного підходу до формування засад упровадження в життя державної політики по відношенню до етнічних поляків, допоможе уникнути помилок у цій діяльності, удосконалив державну політику з національного питання, виходячи з пріоритетів побудови демократичного суспільства в країні.

У період реалізації політики коренізації в СРСР, яка проводилася з початку 1920-х рр. і до середини 1930-х рр., незважаючи на природний інтерес до цих подій радянських істориків, взагалі не було у цей час наукових праць, присвячених саме етнічним полякам, що мешкали в південних регіонах України. Історіографію 1920–1930-х рр., не можливо уявити собі без різноманітних публікацій союзних та республіканських видань того часу, у яких деякі автори (М. Огурцов, І. Цекіновський) та інші висвітлювали питання, що торкалися різних аспектів життя національних меншин. До того ж у цих роботах були окремі сюжети, присвячені полякам, що жили в усіх радянських республіках, зокрема і УСРР [18, с. 18–24; 21, с. 53–68].

Із середини 1950-х рр. до початку 1990-х рр., поступово відбулося збільшення наукових праць із національного питання. Публікації І. Грошева, М. Куличенка, Л. Болтенкової та інших, а також дисертаційні дослідження Б. Чирка і В. Вовка були першими спробами аналізу національної політики більшовиків стосовно національних меншин у Радянському Союзі взагалі, і в Україні зокрема.

У цих наукових працях розглядалися не лише окремі факти з історії політики коренізації, а й було зроблено спроби загального дослідження цього унікального явища. Науковці використали архівні документи, які вперше з'явилися у публікації, що дозволило по-новому подивитися на деякі історичні події, не відомі не тільки масовому читачу, але й професійним історикам. Результати національної політики правлячої партії в СРСР у 1920-х рр. усіма авторами були оцінені вельми позитивно, та все ж така однобічна оцінка (а іншої в той час і бути не могло) не знижує рівня якості та цінності їхніх наукових досліджень. Однак і серед цих наукових праць не було окремих робіт, присвячених виключно польській національній меншині, яка мешкала на Півдні УСРР у 1920-ті рр. [4, с. 420; 17, с. 564; 2, с. 222; 23, с. 22; 3, с. 20].

З моменту проголошення незалежності України розпочався останній період розвитку української історичної науки (1990-ті – поч. 2000-х рр.), що триває і сьогодні. У цей час з'явилися наукові праці, присвячені різноманітним аспектам життя польського населення УСРР. Це наукові роботи Н. Рубльової, Г. Стронського, М. Шитюка, а також дисертаційні праці О. Калакури та І. Балуби [19, с. 228–243; 20, с. 17–20; 24, с. 17–23; 16, с. 19; 1, с. 24].

Метою даної статті є дослідження процесу створення системи заходів проведення антирелігійної роботи серед польського населення співробітниками місцевих органів влади у південних регіонах України у 1920-х рр. Відповідно до обраної мети визначено основне завдання дослідження: розкрити зміст, характер, основні напрями і мету проведення антирелігійної роботи працівниками державно-партійних органів влади в УСРР.

Як відомо, більшовики з перших днів утвердження своєї влади на теренах колишньої Російської імперії відповідно до постулатів марксизму розпочали наступ на «релігійні забобони», створюючи правову базу для боротьби з усіма духовними конфесіями та розглядаючи їхню діяльність як ворожу новому соціалістичному суспільству. Причому політичні рішення стосовно церковних установ і віруючих приймалися, як правило, у цілковитій таємниці від широкої громадськості, а в засобах масової інформації переважно подавали лише офіційні, публічні розпорядження органів влади, що здебільшого маскувало чи завуальовувало справжнє ставлення комуністичної правлячої партії до релігії.

Правлячий режим не надавав значення тому, що до 1917 р. римсько-католицька церква, на відміну від православ'я, упродовж віків перебувала в опозиції до російського самодержав'я й зазнавала переслідувань. Саме останній чинник давав підстави Ватикану плекати надії на лояльне ставлення з боку радянської влади до віросповідання католиків й усунення всіляких перешкод. Проте вже перші кроки нового режиму розвіяли ці ілюзії: провідники РКП(б) і КП(б)У та контрольований ними державний апарат вважали римсько-католицьку церкву, як і будь-яку іншу конфесію, контрреволюційною й намагалися побороти її насамперед силовими та провокаційними методами. За словами київської дослідниці Н. Рубльової, «радянська адміністрація розгледіла в РКЦ серйозного конкурента у боротьбі за вплив на маси, оскільки це була потужна духовна інституція зі сталою, віками виробленою структурою та ієрархією, численним кліром і віруючими, розгалуженою мережею храмів і чималим набутим досвідом виживання та самозбереження за умов владної неласки» [19, с. 234].

Упередженість до РКЦ посилювалася під впливом специфічних умов існування цієї конфесії на теренах Наддніпрянщини (напередодні Першої світової війни в Наддніпрянській Україні нараховувалося близько 1 млн католиків). Владні структури не бажали миритися з тим, що римсько-католицьке духовенство й парафіяни підкорялися папському престолові. Негативізму додавала й та обставина, що більшість католиків не належали до корінної національності. Понад 90 % римсько-католицького кліру були поляками.

Методи антирелігійної пропаганди, яку проводили співробітники радянських, партійних і каральних органів нової влади серед поляків, були різними. Атеїстичну агітацію на Правобережжі, особливо в прикордонних районах із Польщею, більшовики вели вкрай обачливо. Передусім це стосувалося питання про закриття римсько-католицьких храмів, що могло бути розтлумачене як національне переслідування і яким обов'язково скористалися б керівники польського уряду з метою настроїти українських поляків проти радянської влади [7, арк. 9].

У південних регіонах УСРР, на відміну від Правобережної України, здійснювалася більш відверта антирелігійна пропаганда серед місцевих поляків. Причина полягала в географічній віддаленості останніх від історичної батьківщини, їх-

ній нечисленності тощо. До того ж, на думку працівників управлінських структур, головною умовою майбутнього політичного успіху в атеїстичній агітації серед південноукраїнських поляків було те, що серед них переважали робітники, а не селяни, як на Правобережжі. Це сприяло проведенню комуністичної агітації, включаючи й антирелігійну.

Після громадянської війни РКЦ в черговий раз продемонструвала власну здатність до регенерації. Це видно з того, як досить оперативно католики поновили свою ієрархію в Україні всупереч ізоляціоністським заходам радянської адміністрації, яка заборонила зносини з Ватиканом та польським єпископатом. У 1921 р. замість вибулого біскупа керівником Тираспольської єпархії (до неї входили всі південноукраїнські регіони – майбутні Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька та Дніпропетровська області) став прелат Й. Крушинський – авторитетний священник, який ще в дореволюційній Росії набув значного досвіду протистояння антикатолицькій політиці царату.

Важливою перешкодою для досягнення успіху в антирелігійній політиці, на мій погляд, була тодішня відносна слабкість державного і партійного апаратів, особливо на місцях. Більшовикам доводилося зважати й на зовнішньополітичні чинники, адже становище РКЦ в СРСР, зокрема і в УСРР, привертало увагу Заходу – Ватикану, Польщі, Німеччини, Франції, Італії, Іспанії та інших країн.

Початок 1920-х р., як відомо, ознаменувався стрімкою розбудовою радянських керівних органів – найрізноманітніших і численних комісаріатів, рад, комітетів, комісій тощо. Було створено й цілу систему органів для практичної реалізації Декрету про відокремлення церкви від держави.

Видиму частину цієї складної багатогалузевої конструкції становив створений у червні 1921 р. у складі Народного комісаріату юстиції УСРР (НКЮ) відділ відокремлення церкви від держави, якому були надані досить широкі повноваження (розробка проектів відповідних законів і підзаконних актів – директив, інструкцій тощо). Але найголовнішим напрямом, державним завданням цього відділу був широкомасштабний збір інформації про різні аспекти релігійного життя віруючих та священнослужителів духовних конфесій.

У жовтні 1922 р. відділ відокремлення церкви від держави та його місцеву мережу передали у відання Народного комісаріату внутрішніх справ України (НКВС). У складі НКВС – ДПУ відділ культів (таку назву він одержав після інкорпорації до силової структури) продовжував глибоке і всебічне вивчення релігійної ситуації в Україні. Робилося це цілком відкрито й офіційно шляхом реєстрації церковних громад, обліку та анкетування духовних осіб, аналізу статутів релігійних об'єднань, заяв і скарг громадян, складання угод про передачу храмів у користування парафіян тощо.

Уже в перші місяці після закінчення громадянської війни співробітники виконавчих, партійних та каральних установ Півдня України намагалися мати точні відомості про чисельність віруючих серед місцевих представників польської національної меншини, що підтверджують документи Запорізького повіту 1920-х рр. За їхніми даними, у березні 1921 р. в селі Червоний Кут Наталіївської волості проживало 87 поляків (34 чоловіки та 53 жінки), за віросповіданням усі були католиками і регулярно відвідували службу в костьолі [10, арк. 1].

У Велико-Лепетихському районі того ж Запорізького округу в польському селі Костянтинівка були храм і ксьондз. В іншому українсько-польському селі того ж району – Миколаївці – також знаходився дореволюційний костьол, але не було каноніка, тому парафіяни (практично всі селяни польської національності) самі проводили релігійну службу. Польське село Нова Петрівка мало два римсько-католицькі храми, а українсько-польське (Нижні Торгаї) сусіднього Нижне-Серогозького району – один костьол. І в кожному був священник. Майже

всі мешканці польської національності цих сіл у двох районах належали до місцевих римсько-католицьких громад [11, арк. 54; 22, арк. 421].

Працівники відділів культів і польських секцій при виконкомах та парткомах Південної України в 1920-х рр. систематично і послідовно вели антирелігійну діяльність серед усіх вікових категорій польського населення й одночасно підсилювали адміністративний тиск на католицьких священників. Так, за наказом завідувача Одеської польської секції при губкомі КП(б)У у травні 1921 р. із польських бібліотек міста було вилучено всі релігійні книжки й водночас створено відділи соціалістичної літератури на суспільно-політичну тематику (включаючи й атеїстичні матеріали) із роз'ясненням положень марксистсько-ленінської теорії. Ці відділи в бібліотеках Півдня України поповнювалися новою літературою, закупленою співробітниками польських секцій і надісланою із Києва, Харкова і Москви [12, арк. 14].

Завдяки домаганням Кропивницького – завідувача Одеської польської секції – і за підтримки керівників губпарткому у травні 1924 р. римсько-католицьке духовництво Тираспольської єпархії дозволило на території костюлу в Одесі відкрити бібліотеку, в якій були в основному книжки й преса польською мовою. Парадокс ситуації полягав у тому, що на території цього храму функціонувала світська установа, яка пропонувала читачам атеїстичну літературу [14, арк. 151].

Під час Великодних свят в округах Півдня України в 1920-і рр. співробітники відділів культів і польських секцій (у першу чергу поляки-комуністи) проводили серед співвітчизників активну антирелігійну пропаганду, намагаючися бути коректними у висловленнях, і виступали з доповідями «Про походження і значення Великодня» або «Про шпигунську діяльність католицького духовенства». У всіх південноукраїнських округах на таких антирелігійних лекціях були присутні сотні людей [13, арк. 23, 34].

Можна цілком певно стверджувати, що співробітники польських секцій у регіонах Південної України, як і відділів культів, у 1920-і рр. самі шукали приводу втрутитися у внутрішні справи римсько-католицьких громад, а іноді й спонукали до цього вище державне та партійне керівництво України. Так, завідувач польської секції Херсонського округу Шутовський був стурбований тим, що в польському селі Киселівка активно діяла римсько-католицька парафія. Його дратував великий авторитет місцевого ксьондза не тільки серед заможних, але й бідних селян і та повага, з якою вони до нього ставилися. Усі агітаційні кампанії місцевого нечисленного радянського активу, пов'язані з антирелігійною пропагандою та вступом поляків до лав комсомолу і комуністичної партії, зазнали провалу. У всіх цих політичних невдачах, на думку голови Херсонської польської секції, був винен місцевий керівник сільської римсько-католицької громади, на якого він у 1925–1926 рр. неодноразово писав скарги до ЦК ПБ і ЦК КП(б)У і просив ужити якісь заходи до цього священника. Однак заяви Шутовського вище керівництво УСРР залишало без належної уваги, і це свідчить про те, що верхівка більшовицької партії вважала завчасним загострення стосунків із віруючими римсько-католицьких громад, а також не бажала погіршення дипломатичних стосунків Радянського Союзу із західноєвропейськими державами [15, арк. 27].

Незважаючи на лояльне ставлення Запорізької римсько-католицької громади до більшовицької влади, між ними час від часу виникали конфлікти. Зокрема, 26 листопада 1926 р. керівництво парафії подало заяву до відділу релігійних культів Запорізького окрвиконкому, що була відповіддю-протестом на статтю в газеті «Красное Запорожье» від 21 листопада 1926 р. під заголовком «Костюл – фізкультурникам». У ній співробітники спортивної організації порушили клопотання про надання фізкультурникам будівлі храму для зимових занять, бо нібито в ньому не проводять богослужіння.

Рада римсько-католицької парафії миттєво відреагувала на ці напади, схожі на політичну провокацію місцевих радянських органів, і привселюдно заявила про свою категоричну незгоду з думкою співробітників окружної ради фізкультури. Незважаючи на відсутність постійного священика, у костьолі щонеділі проходили релігійні богослужіння без ксьондза. Докір чиновників від фізкультури, що в костьолі немає дзвону, а відтак храм не використовується за призначенням, на думку керівників ради римсько-католицької громади, був оманом, оскільки це ніяк не впливало на його роботу [9, арк. 15].

У січні 1928 р. ДПУ реалізувало одну зі своїх політичних акцій – підготувало вітальний лист групи римсько-католицьких священиків на адресу ВУЦВК з нагоди 10-річчя Жовтневої революції. Задля цього ще в 1926 р. було заарештовано й кинуте за ґрати кількох ксьондзів Кам'янецької єпархії (Я. Свідерський, С. Квасневський, К. Натовський, С. Ганський, Й. Йосукас та А. Кобець), які після багатомісячного ув'язнення в атмосфері постійних погроз і психологічного тиску погодились, зрештою, поставити свої підписи під вітанням [19, с. 240].

Керівники польських римсько-католицьких громад Південної України з огляду на їхню нечисленність і відносну відірваність від католицьких центрів, розташованих на Правобережжі, та непрості стосунки з виконавчими, партійними і каральними органами інколи навіть привселюдно підтримували дії радянської влади. Зокрема, 28 січня 1928 р. у м. Кам'янському на засіданні правління польської римсько-католицької громади, на якому були присутні 10 осіб, включаючи і керівника цієї організації ксьондза Розенбаха, розглядалося питання про ставлення членів парафії до опублікованого в газеті «Вісті ВУЦВК» відкритого листа католицьких священиків Поділля, в якому вони вітали керівництво ВУЦВК з нагоди 10-річчя Жовтневої революції.

Головував на засіданні Ян Русечицький, а секретарем був Іван Птак. У доповіді голови правління Кам'янської римсько-католицької громади Казимира Крицького про опублікований лист подільських ксьондзів відчувалося хвилювання, пов'язане з тим, що співробітники міських органів влади стали звинувачувати католицьке духовенство місцевої єпархії в антиурядовій діяльності. Тому це засідання повинно було засвідчити лояльність віруючих до правлячого режиму і на ньому прийняли постанову про підтримку ініціативи ксьондзів Поділля [6, арк. 60].

Підводячи деякі підсумки, можна стверджувати, що головним напрямом роботи співробітників відділів культів і польських секцій Півдня України в період з 1921 р. до 1928 р. полягав у тому, щоб проводити послідовну атеїстичну пропаганду, а також вести посилений контроль за релігійним і господарським життям римсько-католицьких громад, створених етнічними поляками у південноукраїнських округах. Це робилося для того, щоб на випадок остаточного знищення духовних конфесій керівництвом Радянського Союзу працівники відділів культів і польських секцій при державно-партійних органах влади на Півдні УСРР були готовими до цього і мали побільше союзників, тобто атеїстів, серед місцевого польського населення. А володіння точною інформацією про чисельність усіх громад польської римсько-католицької церкви та списками парафіян дозволяло каральним органам України вчасно знешкоджувати найбільш непримиренних супротивників антирелігійних рішень правлячої партії.

На думку автора, оцінюючи стан вивчення проблеми створення системи заходів по проведенню антирелігійної роботи серед польського населення на Півдні України, слід відзначати, що багато питань, пов'язаних з її реалізацією серед поляків в УСРР в цей період, так і не знайшли свого висвітлення. Зокрема, досить мало вивчена проблема проведення атеїстичної пропаганди Спілкою воєвничих безбожників саме серед південноукраїнських поляків. До того ж потребує подаль-

шого дослідження питання проведення антирелігійної політики правлячої партії у системі закладів освіти та культури, організованих для польської національної меншини в Україні у 1930-х рр.

Бібліографічні посилання

1. **Балуба І.** Соціально-політичний та культурно-просвітницький розвиток польської національної меншини України в 20–30-ті рр. ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / І. Балуба. – К., 1997.
2. **Болтенкова Л.** Интернационализм в действии / Л. Болтенкова. – М., 1988.
3. **Вовк В.** Деятельность Коммунистической партии по вовлечению трудящихся национальных меньшинств Украины в социалистическое строительство (1921–1925 гг.): автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.01 «История КПСС» / В. Вовк. – О., 1977.
4. **Грошев И.** Исторический опыт КПСС по осуществлению ленинской национальной политики / И. Грошев. – М., 1967.
5. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. П. 1, оп. 1, спр. 2519
6. ДАДО. – Ф. Р. 1278, оп. 1, спр. 8.
7. ДАДО. – Ф. Р. 1278, оп. 1, спр. 12.
8. ДАДО. – Ф. Р. 1396, оп. 1, спр. 9.
9. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. Р. 316, оп. 3, спр. 98.
10. ДАЗО. – Ф. Р. 411, оп. 1, спр. 28.
11. ДАЗО. – Ф. Р. 3756, оп. 1, спр. 6.
12. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. П. 3, оп. 1, спр. 354.
13. ДАОО. – Ф. П. 3, оп. 1, спр. 1606.
14. ДАОО. – Ф. П. 3, оп. 3, спр. 237.
15. ДАОО. – Ф. П. 7, оп. 1, спр. 941.
16. **Калакура О.** Українська колонія в 1917–1939 роках : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Калакура. – К., 1995.
17. **Куличенко М.** Национальные отношения в СССР и тенденции их развития / М. Куличенко. – М., 1972.
18. **Огурцов М.** Кооперування національних меншостей сільськогосподарською кооперацією / М. Огурцов // Коопероване село. – 1928. – № 1. – С. 18–24.
19. **Рубльова Н.** Невідома ділянка «антирелігійного фронту»: боротьба владних структур УСРР проти Римсько-католицької церкви, 1920-і роки / Н. Рубльова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1–2 (6–7). – С. 228–243.
20. **Стронський Г.** Приречена на мовчання: РКЦ на Україні в 20-30-ті рр. / Г. Стронський // Людина і світ. – 1994. – № 3–4. – С. 17–20.
21. **Цекіновський І.** До національного питання в роботі сільськогосподарської кредитної низівки на Україні / І. Цекіновський // Більшовик України. – 1928. – № 24. – С. 53–68.
22. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 166, оп. 5, спр. 828.
23. **Чирко Б.** Борьба Коммунистической партии Украины за осуществления решений XII съезда РКП(б) по национальному вопросу (1923–1927 гг.) : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.01 «История КПСС» / Б. Чирко. – К., 1983.
24. **Шитюк М.** Від коренізації до депортації: політика рад. властей щодо поляків в південних районах України у 1920–1930-х рр. / М. Шитюк // Історія в школі. – 2002. – № 5–6. – С. 17–23.

Надійшла до редколегії 01.09.2010